

УДК 349.3

ПЕНСІЙНЕ ПРАВОВІДНОШЕННЯ ЯК СИСТЕМА PENSION LEGAL RELATIONSHIP AS A SYSTEM

Шумило М.М.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України*

Стаття присвячена актуальному у науці права соціального забезпечення питанню – пенсійному правовідношенню як системі. Обґрунтовується думка, що пенсійне правовідношення є мікросистемою системи пенсійних правовідносин, що формують пенсійну систему України. Доводиться, що системний підхід у вивченні пенсійних правовідносин дозволяє виявити прогалини у правовому регулюванні.

Ключові слова: пенсія, пенсійні правовідносини, система, пенсійне правовідношення як система, система пенсійних правовідносин.

Статья посвящена актуальному в науке права социального обеспечения вопросу – пенсионному правоотношению как системе. Обосновывается мысль о том, что пенсионное правоотношение является микросистемой системы пенсионных правоотношений, которые формируют пенсионную систему Украины. Доказывается, что системный подход при исследовании пенсионных правоотношений позволяет выявить пробелы в правовом регулировании.

Ключевые слова: пенсия, пенсионные правоотношения, система, пенсионные правоотношения как система, система пенсионных правоотношений.

The article is devoted the issue of social security rights, which is of current interest – pension legal relationship as a system. The idea is justified that pension legal relationship is a micro system within the system of pension relationship, which forms the pension system of Ukraine. It proves that the system approach to investigation of system legal relationship allows reveal the gaps in legal regulation.

Key words: pension, pension legal relationship, retirement, retirement relationship, system, pension legal relationship as a system, system of pension legal relationship.

Постановка проблеми. Системний підхід до вивчення права загалом та окремих його галузей вже не один рік є актуальною проблемою юридичної науки. Очевидно, що право загалом – це також систе-

ма із внутрішньою структурою та взаємозв'язками. Право, як і будь-яка інша система, складається із систем нижчого рівня, на нашу думку, до мікросистеми в праві слід віднести правовідношення, яке є

першоосновою правового регулювання, а у правовому регулюванні пенсійного забезпечення – це пенсійне правовідношення (за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, за вислугу років).

Аналіз наукових джерел. Як загальнотеоретичною проблемою теорією систем займалися ціла плеяда вчених: Леон фон Берталанфі, В. Садовский, Е. Юдін, Р. Акоф, А. Авер'янов, І. Дудик, П. Анохін, Н. Луман та ін. Серед вчених-юристів, що розглядали теорію систем в праві загалом та правовідносинах зокрема, можна виокремити: В. Протасова, Н. Протасову, М. Тузова, Є. Кубка, Н. Оніщенко та ін. Проблема ж теорії систем та системного підходу у пенсійному забезпеченні та пенсійних правовідносинах залишається маловивченим аспектом. Що стосується розгляду пенсійного забезпечення як системи загалом і пенсійного правовідношення окремо, то це малодосліджений аспект науки права соціального забезпечення, який потребує детальної уваги в сучасних теоретичних дослідженнях. Виходячи з наведеного, метою цього наукового дослідження є теоретичний аналіз пенсійного правовідношення через призму теорії систем.

Одним із перших досліджень правовідношення як системи була монографічна праця В.М. Протасова [1]. Пізніше основні положення цієї ідеї були викладені у спільному підручнику В.М. Протасова та Н.В. Протасової, які зазначають, що з позиції системного підходу правовідносини – це система, елементами якої є учасники правового відношення (суб'єкти), що об'єднанні правовою структурою – доцільним правовим зв'язком, що витікає із суб'єктивних юридичних прав і обов'язків (доцільних правових властивостей суб'єктів) і функціонує для досягнення соціально-корисного результату [1, с. 370].

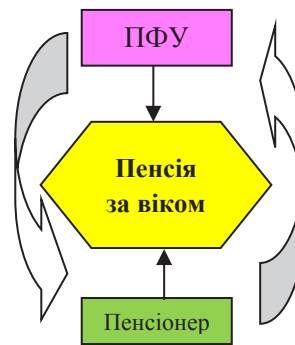
Загалом погоджуючись із наведеною дефініцією, на нашу думку, необхідно розглянути пенсійне правовідношення саме через призму системи, що і є основним **завданням** даного дослідження.

Кожна система має свою основу, навколо якої вона вибудовується. Пенсійні правовідносини як система вибудовуються навколо пенсії, як об'єкта пенсійних правовідносин, яка має чотири різновиди: пенсія за віком, пенсія по інвалідності, пенсія у зв'язку з втратою годувальника, пенсія за вислугу років. Особливість пенсії як об'єкта пенсійних правовідносин як системи полягає у тому, що він постає у матеріальній та діалектичній іпостасях одночасно. З одного боку, пенсія як різновид матеріального забезпечення, яке отримують правоздатні особи, з іншого, об'єктом виступає право на пенсію, його реалізація. Саме на цій двоєдності необхідно вибудовувати систему. Оскільки – це як єдність процесу і результату процесу. Результат не можливий без процесу, а процес, який не досягає результату – нікчемний. Залежно від конкретного виду пенсійного забезпечення – різний і процес його реалізації, і суб'єктний склад. Саме виходячи з цих міркувань можна дійти висновку про те, що пенсійне правовідношення окремого виду пенсії є системою нижчого рівня, яка має свою особливу структуру побудови, сплетіння правових зв'язків, які

мають видові особливості, але загалом є частиною цілого і в персоналізованих пенсійних правовідносинах повторюються.

Загальновідомо також, що правовідносини поділяються на прості та складні, такий поділ зумовлений кількістю суб'єктів, складністю правових зв'язків та етапів для досягнення кінцевої мети. Простим пенсійним правовідношенням є пенсія за віком та пенсія за вислугу років, складними: пенсія по інвалідності та пенсія у зв'язку з втратою годувальника. Нижче пропонуємо розглянути як прості, так і складні пенсійні правовідносини як системи.

Пенсійне правовідношення за віком як система (Схема 1)

Із наведеної схеми можна побачити просте пенсійне правовідношення – це пенсія за віком. Об'єктом правовідношення є пенсія за віком, вона ж і є центром системи. Два суб'єкти: 1) ПФУ – Пенсійний фонд України в особі його регіональних представництв; 2) пенсіонер

– правоздатна особа, яка має право на пенсію. Стрілками показано перманентний правовий зв'язок, за допомогою якого особа може реалізовувати своє право на пенсію, а також він є невід'ємною частиною системи, виступає тими ланками, які об'єднують суб'єктів довкола та щодо одного об'єкта. Правовий зв'язок робить суб'єктів взаємозалежними один від одного. Він, як відомо, забезпечується суб'єктивними правами та юридичними обов'язками і є змістом правовідносин. У цьому сенсі не зайвим буде нагадати, що складність пенсійних правовідносин полягає у своєрідній дворівневості прав та обов'язків. Йдеться про те, що закон наділяє суб'єктів і правами і обов'язками. Схеми, коли у одного суб'єкта є тільки право, а у іншого тільки обов'язок у пенсійних правовідносинах – не існує. Крім цього, вважаємо за необхідне зазначити, що правовий зв'язок є постійним, тільки сукупність зобов'язань суб'єктів дозволяє пенсійному правовідношенню функціонувати як системі. Різноманітність стрілок вказує на те, що правовий зв'язок – це права форма спілкування між суб'єктами, тільки за умови такого спілкування можлива реалізація особою права на пенсію. Зміст пенсійних правовідносин детально буде розглянуто нижче.

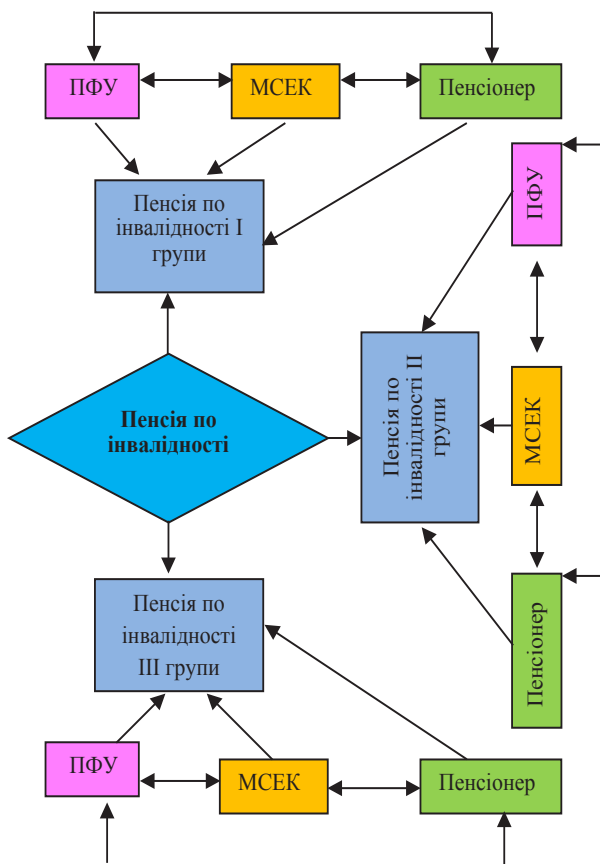
Варто також наголосити на тому, що види пенсійного забезпечення як системи нижчого рівня перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності між собою та є системою пенсійних правовідносин вищого рівня.

Не дивлячись на той факт, що пенсійні правовідносини за віком є простими, не можна забувати те, що вони оперують визначальними для усієї пенсійної системи категоріями: «трудовий стаж», «страховий стаж», «страховий випадок», «соціальний

ризик», «розмір пенсії за віком» тощо. Відсутність одного з цих елементів у пенсійних правовідносинах по інвалідності чи у зв'язку з втратою годувальника як систем – руйнує цю систему. Пенсійні правовідносини за віком екстраполюють ці елементи на інші види пенсійного забезпечення, які є складними.

Саме виходячи з цих позицій вважаємо, що хоча в системі пенсійного забезпечення не виділяються домінуючі чи підпорядковані пенсійні правовідносини, що є безсумнівно вірно, але якщо розглядати ці види правовідносин з позиції автономності та залежності, то очевидно, що пенсійні правовідносини за віком є автономними, натомість пенсійні правовідносини по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника є залежними від перших. А пенсійні правовідносини у зв'язку з втратою годувальника можуть бути одночасно залежні і від пенсійних правовідносин за віком, і від пенсійних правовідносин по інвалідності, якщо суб'єктом пенсіонування у них виступають непрацездатні особи з причин стану здоров'я. Але трактувати цю залежність з негативним відтінком не варто, адже взаємозалежність є однією з ознак будь-якої системи, і система пенсійних правовідносин не є винятком. Наведене вкотре дозволяє побачити, що саме правові зв'язки між суб'єктами та щодо об'єкта є тим каркасом пенсійного правовідношення як системи, що дозволяє їй бути дієвою.

Пенсійне правовідношення по інвалідності як система (Схема 2)

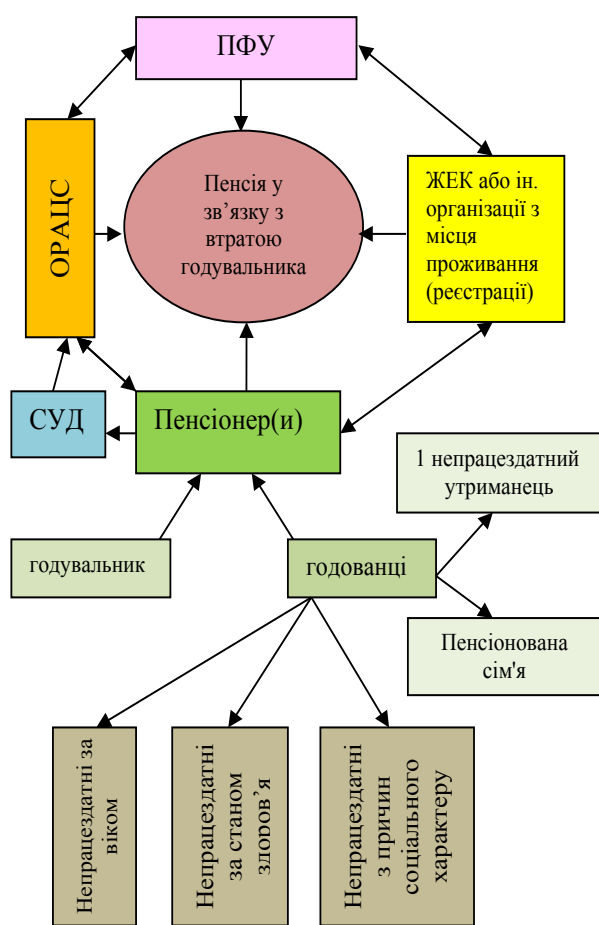
Пенсія по інвалідності займає друге місце серед видів пенсійного забезпечення, яке отримують громадяни. Причин для такої негативної тенденції бага-

то, і вони мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Натомість, зосередимося саме на пенсійних правовідносинах по інвалідності як системі, оскільки її якість напряму пов'язана з реалізацією особою права на пенсію по інвалідності. Крім цього, досліджувана система, на відміну від пенсійного правовідношення за віком як системи – є складною. Складність полягає у кількох аспектах. Перш за все – це розширення кола суб'єктного складу. Безумовно, основні суб'єкти залишаються, йдеться про ПФУ в особі його регіональних представництв та сам пенсіонований суб'єкт. Але складність цього виду пенсії, яка, власне, і відображається на системі, полягає у тому, що стан здоров'я особи, що призвів до інвалідності як медичний факт повинен бути у визначеному законодавством порядку оформлений, тобто йому необхідно надати правової форми. Саме правова форма інвалідності трансформує особу з просто хворої у інваліда в юридичному сенсі. Таким чином впливаючи на правосуб'єктність особи, і трансформує її у правоздатну особу щодо отримання пенсії по інвалідності. Суб'єктом, до компетенції якого входить встановлення факту інвалідності, є медико-соціальні експертні комісії, що створюються відповідно до чинного законодавства. Теоретично-правовий аналіз суб'єктів пенсійних правовідносин детально викладений в інших підрозділах цього монографічного дослідження, тому окремо на цьому питанні зупинятися не будемо. Складність пенсійних правовідносин по інвалідності полягає також у тому, що залежно від стану здоров'я різняться і розмір пенсії. За чинним законодавством України виділяють три групи інвалідності залежно від рівня втрати працездатності, отже і три розміри пенсії. Безпосередньо на правовий механізм або ж на процедуру призначення пенсії вони не впливають. Алгоритм залишається однаковим для трьох груп інвалідності, щоправда юридичні факти у контексті стану здоров'я різняться. У пенсійних правовідносинах як системі вони повинні бути виокремлені, оскільки це є фактично внутрішньовидова диференціація пенсії по інвалідності. Враховуючи викладене, вважаємо за доречне при зображенні пенсійного правовідношення по інвалідності як системи виходити із того, що пенсія по інвалідності має три види. Це, як було зазначено, зумовлено різним набором медико-юридичних фактів, що визначають правоздатність особи з інвалідністю на оформлення того чи іншого різновиду пенсії, хоча варто також наголосити на тому, що ці три види пенсій реалізуються єдиним набором юридичних інструментаріїв і тим же колом суб'єктів. Йдеться про те, що пенсія по інвалідності різняться не тільки розміром, але й: 1) різними умовами призначення; 2) різною правоздатністю. Усе це дозволяє розглядати пенсійні правовідносини по I, II, III групах інвалідності як системи нижчого рівня.

Специфіки та особливості пенсійним правовідносинам по інвалідності як системі надає також той факт, що інвалідність у цілій низці випадків необхідно регулярно підтверджувати, а отже, МСЕК – це той суб'єкт, що постійно забезпечує правосуб'єктність

особи, регулярно підтверджує її або ж навпаки – не підтверджує. Це суб'єкт, який медичним фактам надає форму юридичних фактів.

Пенсійне правовідношення у зв'язку з втратою годувальника як система (Схема 3)

Пенсійне правовідношення у зв'язку з втратою годувальника як система є найскладнішою з-поміж двох вище проаналізованих. Це зумовлено цілою низкою об'єктивних причин.

1) Суб'єктний склад, значно ширший і включає в себе: ПФУ, органи реєстрації актів цивільного стану (ОРАЦС), у окремих випадках суд, який визнає особу померлою чи безвісті відсутньою, житлово-експлуатаційні або інші організації з місця проживання (реєстрації), які видають довідки про перебування на утриманстві та пенсіонер(и).

2) Складність правових зв'язків, які мають кореспондуючий характер і які вибудовують алгоритм механізму реалізації особою права на пенсію.

Щодо суб'єктів, то цей вид правовідносин передбачає отримання особами не власної пенсії, на яку мають право, а пенсію особи, яка була їх годувальником. Отже, очевидно, що перш ніж отримувати зазначений вид пенсії, необхідно встановити правосуб'єктність годувальника. У випадку наявності правоздатності у останнього за його життя відповідно можна говорити про призначення пенсії непрацездатним членам його сім'ї, що перебували на його утриманстві. Таким чином, визнавати годувальника як безпосереднього суб'єкта пенсійних правовідно-

син не можна, але аспект його правоздатності повинен бути вивченим органами спеціальної компетенції на предмет можливості призначення цього виду пенсії.

Немало дискусій точиться і щодо безпосередніх отримувачів пенсії. Основну характеристику суб'єктів цих правовідносин буде розкрито нижче, але хотілося б наголосити на кількох важливих аспектах, які дозволять зрозуміти місце суб'єктів у пенсійних правовідносинах у зв'язку з втратою годувальника як системи.

Отже, пенсія може виплачуватися правоздатним особам, які є непрацездатними, а також, які перебували на утриманстві у годувальника. Необхідний також сімейний зв'язок. У праві соціального забезпечення суб'єктів отримувачів цього виду пенсії поділять на три групи: 1) непрацездатні за віком; 2) непрацездатні за станом здоров'я; 3) непрацездатні з інших причин соціального характеру. В основі цієї диференціації лежить причина непрацездатності. Пенсію можуть отримувати одночасно і непрацездатні особи за віком, і за станом здоров'я у однакових розмірах.

Не менш дискусійною проблемою є сім'я – як суб'єкт. Вже не одне десятиліття в науці обговорюється це питання і позиції щодо цього різняться. На нашу думку, очевидно, що сім'я не може бути суб'єктом правовідносин у класичному розумінні суб'єктів правовідносин. Але ж вона і не є таким суб'єктом. Закон чітко визначає і наводить перелік осіб, які мають право на пенсію, серед них сім'ї як суб'єкта немає. Натомість, законодавець вказує на те, що пенсію у зв'язку з втратою годувальника можуть отримувати одночасно кілька членів сім'ї. Таким чином, серед науковців виникла примарна ідея про нібито сім'ю як суб'єкта, виходячи з того, що дана пенсія може призначатися і виплачуватися однією сумою, не виокремлюючи частки, хоча це право зберігається за кожним із отримувачів пенсії.

На нашу думку, такого роду дискусії сьогодні втратили актуальність з кількох причин. По-перше, коли йдеться про призначення цього виду пенсії, то її отримують не всі члени сім'ї, а тільки правоздатні. По-друге, правоздатність кожного члена сім'ї встановлюється індивідуально, а не колективно. По-третє, факт призначення пенсії однією сумою є не обов'язковим, адже існує альтернативна форма, кожному пенсіонеру окремо. Пенсіонери самі обирають, у якій формі отримуватимуть пенсію. До речі, це один із проявів диспозитивного методу правового регулювання. Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що суб'єктів, які отримують пенсію у зв'язку з втратою годувальника, можна визначати як пенсіонованих членів сім'ї.

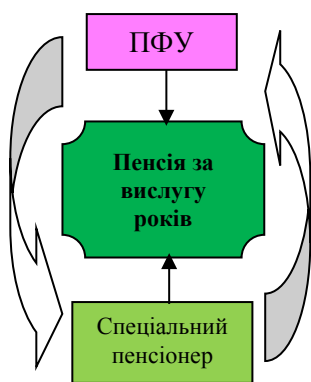
Аналізуючи пенсійні правовідносини у зв'язку з втратою годувальника як системи, не можна оминати увагою правові зв'язки, без яких не може існувати система. Правові зв'язки у цих правовідносинах можна класифікувати на внутрішні – ті, що не виходять за межі цього правовідношення, тобто зв'язки з безпосередніми учасниками правовідносин, та

зовнішні – ті, що мають кореспондуючий характер і відсилають до інших правовідносин пенсійної системи. Йдеться, наприклад, про відсилання до правовідносин пенсійного забезпечення за віком, для встановлення розміру пенсії, а також до правовідносин з пенсійного забезпечення по інвалідності у разі необхідності встановлення непрацездатності особи з причин стану здоров'я. Наведений поділ правових зв'язків на внутрішні та зовнішні притаманний і пенсійному правовідношенню по інвалідності як системі.

Окремо варто пояснити, чому ЖЕК або інші організації з місця проживання так само включені до пенсійних правовідносин як системи: оскільки вони є суб'єктами процедурних пенсійних правовідносин? Безумовно, зазначений суб'єкт є, в першу чергу, активним учасником саме пенсійних процедурних правовідносин. Натомість, як уже вказувалося, пенсійні правовідносини у зв'язку з втратою годувальника є найбільш складними і багатогранними, в яких, так як і в пенсійному забезпеченні по інвалідності, матеріально-забезпечувальні правовідносини тривалі, необхідно підтверджувати через певний строк свою правоздатність, таким чином, номінально, можна говорити про включення до пенсійних правовідносин у зв'язку з втратою годувальника як системи і цього суб'єкта.

Розглянувши три види пенсійних правовідносин у солідарній пенсійній системі України, не можна оминати увагою один із спеціальних видів пенсійних правовідносин як системи, а саме пенсійних правовідносин за вислугу років. Розкриття особливостей цього виду пенсійних правовідносин як системи дозволить перейти до питання системи пенсійних правовідносин.

Пенсійні правовідносини за вислугу років як система (Схема 4)

В пенсійній системі України є спеціальний вид пенсійного забезпечення, а отже і правовідносин, який має довгу історію і, можна сказати, є основним різновидом спеціального пенсійного забезпечення – це пенсія за вислугу років. Так, до запровадження всеохоплюючої системи пенсійного забезпечення,

остання виплачувалась окремим громадянам, які були, як правило, військовослужбовцями та державними службовцями. Пенсійні правовідносини за вислугу років є за своєю структурою однаковими з пенсійними правовідносинами за віком. Вони також є простими правовідносинами. Особливість та відмінність пенсійних правовідносин за вислугу років полягає у тому, що один із суб'єктів має спеціальний статус і здійснює особливу, що визначена законодавством, діяльність. Самі ж пенсійні правовідносини

цього виду виникають не за умови досягнення пенсійного віку, а наявності спеціального стажу роботи. Саме специфіка трудової діяльності є визначальним фактором для отримання пенсії за вислугу років. Крім цього, вона може бути різноплановою і поширюється на: військовослужбовців, прокурорів і слідчих прокуратури, осіб, які працюють на посадах віднесених до списків № 1 та № 2, працівників цивільної авіації та інших осіб визначених спеціальними законами.

Вважаємо, що цей різновид пенсійного забезпечення ще не вичерпав своїх можливостей і продовжує сприяти принципу єдності та диференціації пенсійного забезпечення, але у окремих випадках потребує свого удосконалення, особливо в питанні суб'єктного складу, а також обґрунтованості того спеціального стажу, який визначений законодавством.

Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9.07.2003 № 2003 № 1058 [3] передбачає, у перспективі створення системи професійного пенсійного забезпечення. Не залишається осторонь і юридична наука. Так, з позиції фінансового права у 2010 році була захищена дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук М.О. Лібановим на тему: «Правове регулювання професійних пенсій в Україні» [4, с. 245]. У реалізації та вивченні цього питання значний прогрес був досягнутий у Білорусі. Так, реалізація ідеї професійної пенсійної системи знайшла своє відображення у Законі Республіки Білорусі від 05.01.2008 р. № 322 «Про професійне пенсійне страхування» [5]. Крім цього, у 2012 році у Мінську захищена дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук І.О. Долгольовою на тему «Правове регулювання професійного пенсійного страхування в Республіці Білорусь» [6].

Розглянувши три види пенсійних правовідносин як систем, вважаємо за необхідне перейти до дослідження іншого не менш важливого питання, а саме – системи пенсійних правовідносин. Саме ця система і є системою вищого рівня у порівнянні із розглянутими системами, які є її структурними елементами і найнижчою ланкою.

Підводячи підсумки дослідженню пенсійного правовідношення як системи, врахувавши її загальні та спеціальні властивості, вважаємо за необхідне сформулювати відповідне визначення. *Пенсійне правовідношення як система* – об'єднані правовими зв'язками суб'єкти, які є взаємозалежними та взаємопов'язаними елементами єдиної системи, метою якої є реалізація права на пенсію, яке є її центром (об'єктом).

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що пенсійне правовідношення можна розглядати як систему в системі пенсійних правовідносин та одночасно найменшою її складовою частиною. Крім цього, хочеться зазначити, що наведені чотири види пенсійних правовідносин як систем є основою пенсійної системи України як системи вищого рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Протасов В.Н. Правоотношение как система: монография / В.Н. Протасов. – М.: Юридическая литература, 1991. – 143 с.
2. Протасов В.Н., Протасова Н.В. Лекции по общей теории права и теории государства. – М.: Издательский дом «Городец», 2010. – 752 с.
3. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9.07.2003 № 2003 № 1058. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.
4. Лібанов М.О. Правове регулювання професійних пенсій в Україні: дис. ... канд. юрид. наук:12.00.07/ М.О. Лібанов. – К., 2010. – 245 с.
5. Закон Республики Беларусь «О профессиональном пенсионном страховании» от 05.01.2008 г. № 322 – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=h10800322&p2=%7BNRPA%7D>
6. Долголева И.А. Правовое регулирование профессионального пенсионного страхования в Республике Беларусь: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / И.А. Долголева. – Минск, 2012. – 28 с.